

‘Atebetü’l-Ḥaḳāyık’tan Hareketle Karahanlı Türkçesi Metinlerinde Türkçe “Ahlak Kavramları”

Based on ‘Atebetü’l-Ḥaḳāyık, Turkish “Moral Concepts” in Karakhanids Turkish Texts

Ahmet KARATAŞ*

ÖZ

Ahlak, toplum içerisinde yaşayan insanların uymak zorunda oldukları kurallar bütünüdür. Ahlak kavramları, toplumdan topluma farklılık gösterebileceği gibi, evrensel nitelikte de davranışları içerebilir. Ahlak kavramlarının oluşmasında çoğunlukla insan topluluğun kültürel ve dinî değerleri etkili olmaktadır. Bozkırda yaşayan Eski Türklerde, zor şartlar altında hayatta kalmak bir gereklilik olduğu için savaşmak büyük bir erdem sayılmıştır. Ancak VIII. yüzyılda Türklerin Manihaizm ve Budizm gibi dinleri kabul etmeleriyle “savaşmak ya da canlıları öldürmek” en kötü davranışlardan biri sayılmıştır. X. yüzyılda ise Türkler İslam dini ile tanışmış ancak yabancı oldukları bu din karşısında çekingen bir tavır sergilemişlerdir. Bunun sonucu olarak Ahmed Yesevî, Edib Ahmed Yüknêkî gibi edip ve mutasavvıflar yetişmiş, kaleme aldıkları eserlerle İslamî Türklerle anlatmışlardır. Karahanlı Türkçesine ait bu metinlerde “ahlak kavramları” önemli bir yer tutmaktadır. Bu eserler, sadece İslami bilgileri aktarmakla kalmamış, aynı zamanda Türklerin günlük yaşantılarına rehber olacak “iyi bir insan olmak” kavramını derinlemesine işleyen didaktik öğretileri de içermiştir. Bu çalışmada, ‘Atebetü’l-Ḥaḳāyık’tan hareketle Karahanlı Türkçesi metinlerinde Türkçe “ahlak kavramları” tespit edilmiştir. Kısa bir giriş bölümünün ardından ‘Atebetü’l-Ḥaḳāyık tanıtılmıştır. İkinci bölümde ise eserde tespit edilen “ahlak kavramları”, iyi ahlak kavramları ve kötü ahlak kavramları olarak iki grupta toplanarak etimolojik değerlendirmelerle birlikte sırasıyla ‘Atebetü’l-Ḥaḳāyık, *Divān-ı Hikmet*, *Divānu Luġāti’t-Türk* ve *Ḳutaḍġu Bilig* adlı eserlerden tanıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Türkçesi, Edib Ahmed Yüknêkî, ‘Atebetü’l-Ḥaḳāyık, *Ḳutaḍġu Bilig*, Ahlak, Ahlak Kavramları

ABSTRACT

Morals are the collection of norms that everyone in a community must obey. Moral notions vary from civilisation to society, yet they may contain universal behaviours. Cultural and religious norms within the human community mostly shape moral conceptions. Fighting was seen as a major virtue among ancient Turks living on the steppe since it was necessary for survival in harsh surroundings. However, by the eighth century, when the Turks had accepted faiths such as Manichaeism and Buddhism, “fighting or killing living beings” was seen as one of the worst practices. The Turks got acquainted with Islam in the tenth century, but they took a cautious approach to this alien faith. As a result, authors and mystics like Ahmed Yesevî and Edib Ahmed Yüknêkî emerged to teach Islam to the Turks through their writings. In these Karakhanid Turkish writings, “moral concepts” are essential. These writings communicated Islamic knowledge and incorporated didactic lessons that profoundly addressed the notion of “being a good person” that

* Dr., Serbest Araştırmacı, 10ahmetkaratas@gmail.com.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-6698-8371>).

would lead the Turks daily lives. This research used *‘Atebetü’l-Hakāyık* to identify Turkish “moral concepts” in Karakhanid Turkish writings. This research used *‘Atebetü’l-Hakāyık* to identify Turkish “moral concepts” in Karakhanid Turkish written works. Following a brief introduction, *‘Atebetü’l-Hakāyık* was presented. In the second half, the “moral concepts” described in the book are categorised into two categories: excellent moral concepts and poor moral concepts. These are demonstrated from the works called *‘Atebetü’l-Hakāyık*, *Divān-ı Hikmet*, *Dīvānu Luġāti’-Türk*, and *Ḳutaḍġu Bilig*, with etymological assessments.

Keywords: *Karakhanid Turkish, Edib Ahmed Yüknēkî, Ḳutaḍġu Bilig, ‘Atebetü’l-Hakāyık, Morality, Moral Notions*

Extended Summary

Morality can be defined as a system of norms that all members of a society are expected to adhere to. The specific moral concepts that are held by any given civilisation or society may vary considerably, and in some cases, they may also encompass behaviours that are considered to be universal. The cultural and religious values of the human community exert a profound influence on the formation of moral conceptions. In the context of the harsh steppe environment, the practice of warfare was regarded as a fundamental virtue among the ancient Turks. However, with the adoption of faiths such as Manichaeism and Buddhism in the eighth century, the act of killing or harming living creatures was regarded as one of the most egregious actions. The Turks were introduced to Islam in the 10th century, yet they were initially reluctant to adopt this new faith. Consequently, philosophers and mystics such as Ahmed Yesevî and Edib Ahmed Yüknēkî emerged to elucidate Islam to the Turks through their written works. In Karakhanid Turkish writings, the concept of morality is of paramount importance. These writings served not only to communicate Islamic knowledge but also to incorporate didactic lessons that addressed the notion of “being a decent person” in a profound manner, thereby assisting Turks in their daily lives.

In the 12th century, Edib Ahmad Yüknēkî composed *‘Atebetü’l-Hakāyık*, a lyrical and didactic work. The text was bestowed upon Muhammad Dād Ispahsālār Beg, a bey of the Qarakhanid Empire. In his work *‘Atebetü’l-Hakāyık*, the author refers to the language used in the book as “Turkic”. However, Arslan Hodja Tarhan, who provided a commentary on the work, elucidated that it was composed in the Kashgar Tili. Notwithstanding the stylistic variations, *‘Atebetü’l-Hakāyık* was composed following the prevailing norms of literary Turkish at the time.

‘Atebetü’l-Hakāyık is composed in the feûlün / feûlün / feûlün / feûl mould of Aruz, comprising 40 couplets and 101 quatrains. The work commences with an act of devotion to God, the Prophet, the four Companions, and Amir Muhammad Dad Ispahsālār Beg. Subsequently, the text delineates the utility of erudition, the imperative to safeguard the tongue, the transience of the world, the commendation of magnanimity, the censure of arrogance and avarice, and the deterioration of time. To date, five manuscript copies of the work are known to exist: one in Samarkand, one in Hagia Sophia, one in Topkapı, one in Ankara, and one in the Netherlands.

A total of twenty-two moral ideas were identified in *‘Atebetü’l-Hakāyık*. The text identifies twelve “excellent moral notions” and ten “poor moral concepts”. The concepts of good morality include *akılık* (generosity), *bil-* (to know), *edgölük* (goodness), *virtue* (virtue, virtue), *ḳodḳılık* (humility), *könilik* (righteousness), *küdez-* (to watch, to care), and *sakın-* (to calculate, to avoid, to think). The terms “to protect, to spare”, *san-* (meaning “to think”) and *ser-* (meaning “to anger”) are also of interest. The word “*isizlik*” is defined as (evil, wickedness). The following terms are also included: (thoughtless, empty), *sökünç/söküş* (swearing), *sukluḳ* (greed, greediness) *uḳuşsızlık* (mindlessness, lack of understanding). The following terms were identified as belonging to this category: *uluḡsın-* (meaning “to be arrogant”), *yalġan* (meaning “lie”), *yangşa-* (meaning “to babble”), *yavızlık* (evil, wickedness) and *yüzçilik* (hypocrisy).

In *‘Atebetü’l-Hakāyık*, the term *yüzçi* (hypocrite) is employed as a hapax legomenon. The term “face” is employed not merely to describe a person's physical appearance, but also to

represent their personality, particularly their external attitude. A hypocrite is defined as an individual who presents a multitude of personas to different individuals or situations, thereby concealing their genuine personality. In this context, the term “face” is used to denote the discrepancy between an individual's inner reality and their outward appearance. In AH, the term yüzçi, derived from the suffix +çI, which derives occupational names, is used to denote the concept of hypocrisy. The term “yüzçi”, which is used in a pejorative manner in the text, refers to individuals who engage in hypocrisy as a profession.

A review of Karakhanid Turkish manuscripts reveals that the Turks developed a sense of moral responsibility during the 10th century. The following words are of interest in this context: aklılık (generosity), bil- (to know), edgölük (goodness), virtue (virtue), kōdıklık (humility), kōnilik (righteousness), küdez- (to watch, to care), sakın- (to calculate, to avoid, to think). The concepts of protection and sparing, as well as the notions of patience, mild temperament, and shame, demonstrate that the ideas of moral rectitude retained their significance during this period. Furthermore, it is evident that these concepts largely align with the fundamental tenets of universal moral conduct. These moral principles, which are transmitted from one generation to the next among Turks, serve as the bedrock for ensuring societal cohesion and durability. Furthermore, the moral principles articulated in Karakhanid Turkish writings constitute a long-standing legacy within Turkish culture, with these virtues still held in high regard in the present era. The Dīvānu Luġāti't-Türk corpus comprises proverbs that promote moral conduct, thereby indicating that the Turks have historically accorded paramount importance to moral principles.

Giriş

Türkçe Sözlüğe göre ahlak, “1. Bir toplum içinde kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kuralları; aktöre, saġtöre. 2. Huylar.” (TDK, 2018, s. 54) anlamlarında tanımlanırken *Felsefe Sözlüğü*'nde ahlak “1. Genel anlamda, mutlak olarak iyi olduġu düşünölen ya da belli bir yaşam anlayışından kaynaklanan davranış kuralları bütünü. İnsanların kendisine göre yaşadıkları, kendilerine rehber aldıkları ilkeler bütünü ya da kurallar toplamı. 2. Bir kimsenin iyi niteliklerini veya kişiliğini ifade eden tutum ve davranışlar bütünü, huy.” (Cevizci, 2005, s. 28) olarak tanımlanır. Tüm bu tanımlamalardan hareketle evrensel ahlak kuralları olabileceği gibi, ahlak kavramının toplumdan topluma farklılık gösterebileceği de söylenebilir. Örneğin; bugün kültürümüzde büyüġe hürmet göstergesi olarak el öpme göreneği varken yabancı bir toplumda bu görenek hiçbir şey ifade etmeyebilir. Ancak, yalan söylemek her toplumda hoş karşılanmayan, kötü bir davranış biçimidir. Bu kavramlar hem kültürel farklılıkları hem de evrensel ahlaki değerleri vurgulayarak ahlak kavramının karmaşık yapısını daha iyi yansıtır.

Eski Türkler, gelişmiş bir kültüre ve ileri seviyede ahlak bilincine sahipti. Ancak, Orta Asya'nın zorlu coğrafyası ve sürekli güvenlik tehdidi altında yaşamaları, ahlak anlayışlarını da etkilemiştir. Türklerin hayatlarında, “askerlik, savaş, ordu” gibi kavramların önemli bir yer tutması, onların ahlak anlayışında cesaret, dayanışma, vatan sevgisi gibi değerlerin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Bu durum, ilk yazılı Türkçe metinlerde de açıkça görölmektedir. *Bay Bulun II Yazıtı*'nda bir erin kahramanlık için kırk iki savaş yaptığı ve bu savaşlarda otuz düşman askeri öldürdüğü kayıtlıdır: “*er erdemim éki elig tokışım yag<ı>da otuz erig ölürdüm esni*” (Aydın, 2015, s. 121). Yine Türklerde kahramanlık, boyu veya halkı için canından vazgeçme, Eski Türkçe metinlerde en faziletli davranışlardan biri olarak kaydedilmiştir. *Altın Köl I Yazıtı*'nda kahramanlığı için yurdundan ayrılan erin, vatani için canını feda ettiğinden bahsedilir: “*on ay életdi ögüm e kelürti élimke erdem için men yırıldım élim ökünçünge kalın yagıka kaymatın tegipen adrıldım a yıta*” (Aydın, 2015, s. 81).

Ahlak kavramlarının oluşmasında önemli etkenlerden birisi de dindir. Bilindiği gibi Türkler, VIII. yüzyıldan itibaren yerleşik hayata geçmeleriyle Manihaizm, Budizm ve Hristiyanlık dinlerini benimsemeye başlamışlardır. Türklerin yeni bir dinî çevreye girmesi, kültürlerinde de birtakım değişikliklerin kaçınılmaz bir sonucu olmuştur. Örneğin; ışık dini olarak anılan Manihaizm, hayvan eti yemeyi, kımız içmeyi ve canlı öldürmeyi yasaklamaktadır. Bozkır

Türk yaşam tarzının sürdürülebilmesine imkân tanımayan bu inanış, Uygurlarda şehirleşmeye ve şehirciliğe olan ilgiyi artırmış, (Türklerin) savaşçılık geleneğini zayıflatmıştır (Şen, 2016, s. 18). Budizmi benimseyen Türklerde de aynı etki görülmektedir. Örneğin; Budizm’de ruhun ızdıraptan kurtulabilmesi için iyi ameller yapılmalıdır. Bu amellerden bazıları şunlardır: Canlıları öldürmemek, çalmamak, başkasının karısı ile temas etmemek, yalan söylememek, iftira etmemek, kaba ve çirkin söz söylememek ... (Eraslan, 2012, s. 38). Yeni bir dinî çevreyle tanışmış Türklerin, değişen kültürel ve ahlaki kuralları edebiyatlarına da yansımıştır: “*ança y(i)me alp ermiş kişi etözin bulmak.. Bo montag alp bolgulukın üküş tnl(i)glar eşidip ölüüt ölürmekdin tudılmazlar*” (Elmalı, 2016, s. 65). *Daşakarmapathāvadānamālā*’dan alınan bu örnekte canlıları öldürmenin Budizm’deki en kötü davranışlardan biri olduğu hatırlatılır. X. yüzyıl başlarında Türklerin İslamiyet’e girmesi, onların kültürel hayatlarında tekrar bir değişimi gerçekleştirmiştir. Fakat, X. yüzyılda, Türklerin son derece yabancı olduğu İslamiyet’i benimsemesi kolay olmamıştır. Bu dönemde mutasavvıf ve ediplerin, halka İslamiyet’i anlatmak, benimsetmek ve “İslamiyet temelinde iyi bir insan olmak” anlayışıyla kaleme aldığı eserler, Karahanlı Türkçesi metinlerinin önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Bu eserler, Türkçenin ahlak kavramlarını anlamak için zengin bir kaynak sunmaktadır.

Bu çalışmada, İslâm tarihi ve Türk dili için büyük öneme sahip ‘*Atebetü’l-Hakāyık*’ta yer alan Türkçe ahlak kavramları tespit edilmiştir. Belirlenen ahlak kavramları iki grupta toplanmıştır. Öncelikle eserde tespit edilen ahlak kavramları, etimolojik olarak incelenmiş, sonra sırasıyla ‘*Atebetü’l-Hakāyık*, *Divān-ı Hikmet*, *Dīvānu Lugāti’t-Türk* ve *Qutağgu Bilig* adlı Karahanlı Türkçesi eserlerinden tanıklanmıştır.

1. ‘*Atebetü’l-Hakāyık*

‘*Atebetü’l-Hakāyık*, XII. yüzyılda Edib Ahmed Yüknēkī tarafından yazılmış manzum ve didaktik bir eserdir. Karahanlı Devleti beylerinden olan Muhammed Dād İspehsâlâr Bey’e sunulmuştur. ‘*Atebetü’l-Hakāyık*’ın yazarı, eserin dilini “Türk Dili” yahut sadece “Türkî” diye adlandırdığı hâlde, esere takriz yazan Arslan Hoca Tarhan, doğrudan doğruya eserin “Kaşgar Tili”nde yazıldığını açıklamaya lüzum görmüştür. Fakat bu deyimler arasındaki ifade farklarına rağmen, ‘*Atebetü’l-Hakāyık*, çağının klasik edebî Türkçesi’nde yazılmıştır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 18).

40 beyit ve 101 dörtlükten oluşan ‘*Atebetü’l-Hakāyık*, aruzun *feülün / feülün / feülün / feül* kalıbıyla yazılmıştır (Güner, 2021, s. 22). Eser, Allah’a, peygambere, dört sahabeye, Emîr Muhammed Dād İspehsâlâr Beg’e övgü ile başlar, bilginin faydası, dilin muhafaza edilmesi gerekliliği, dünyanın dönekliliği, cömertliğin övülmesi, kibir ve harisliğin yerilmesi ve zamanın bozukluğu gibi konuları anlatır (Arat, 1992, s. 14/5). Eserin bugüne kadar bilinen Semerkand, Ayasofya, Topkapı, Ankara ve Hollanda olmak üzere beş yazma nüshası bulunmaktadır (Güner, 2021, s. 22).

2. ‘*Atebetü’l-Hakāyık*’ta Ahlak Kavramları

2.1. İyi Ahlak Kavramları

2.1.1. aklılık “cömertlik”

Doerfer, *ahī* (أخي) sözcüğüne “soylu, cömert; erkek kardeş; tanınmış (kişi)” anlamlarını verir ve sözcüğün etimolojisi ile ilgili iki temel görüşün olduğunu vurgular. Birinci görüşe göre sözcük, Eski Türkçede kullanılan *akı* “cömert, eli açık” ile ilişkilidir. İkinci görüş ise *akı* sözcüğünün Arapça kökenli *ahī* sözcüğüyle bağlantılı olabileceği düşüncesidir (1965, s. 17/8). Räsänen, Uygur Türkçesinde ve Orta Türkçede kullanılan *aky* sözcüğüne “cömert” anlamını verir (1969, s. 13). Clauson ise “cömert, eli açık” anlamlarına gelen *akı* sözcüğünün etimolojisini *ak-ı* (fiilden isim yapım eki) olarak göstermenin şekil olarak mümkün olduğunu ancak bunun yanlış bir değerlendirme olacağını belirterek *akı* sözcüğünü kök isim olarak düşünür (1972, s. 78). DLT’de *akı* “eli açık, cömert, koçak” olarak kaydedilir (2023, s. 74).

Akı sözcüğünün ilk yazılı kayıtlarına Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanır. *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*'ta *akı* “cömert” olarak tanıklanır: “açsız suksuz buşika akı buyan ädgü kılınçka tavranglı on buyan ädgü kılınç yolınta yorigalı udaçı bolurlar.” (Ayazlı, 2012, s. 79). “Hırssız (kılmak), sadakadan yana cömert erdem işlemek gayretiyle on çeşit erdeme ulaştırın davranışta bulunurlar.” (Ayazlı, 2012, s. 168). Karahanlı Türkçesinde metinlerinde *akılılık* “cömertlik”, iyi insanlarda bulunması gereken özelliklerin başında gelir:

[*'Atebetü'l-Hakāyık'tan*]

“*Qamuğ til akı er şenāsin ayur / Akılılık kamuğ 'ayb kirini yuyur / Akı bol sanğa söz sökünc kelmesün / Sökünc kelgü yolnu akılılık tıyur*” (AH, 229-232). “(Dünya üzerindeki) bütün diller cömert insanı över / Cömertlik bütün ayıpların kirini söker / Cömert ol, sana sövme gelmesin / Sövme gelecek yolu cömertlik kapatır.”

[*Dīvānu Luğātī't-Türk'ten*]

“*Koğgil maŋga akılılık / Bolsun maŋga ayağa / Idgil meni tokışka / Yöwgil maŋga ulağa*” “Bırak beni, cömertçe davranayım ki cömertlik benim takma adım olsun. Beni savaşa gönder ve gitmem için bana bir at vererek yardımda bulun (DLT, s. 394).”

[*Qutağgu Bilig'den*]

“*Akılılık kişilik asıg edgülik / Bu edgü kişidin kelir belgülig*” (KB, 934). “Cömertlik, kişilik, fayda, iyilik, hep iyi kişilerden gelir şüphesiz.”

“*Akılılık idi keç anı koğmağu / Kişi neŋi birle akı bolmağu*” (KB, 2800). “Cömertlik çok iyidir, onu bırakmamalı, (ama) kişi mahıyla cömertlik olmaz.”

2.1.2. bil- “bilmek”

Räsänen, *bil-* fiilini “bilmek, tanımak” anlamlarında kaydeder (1969, s. 75). Clauson, Türkçenin tarihi ve çağdaş tüm devrelerinde kullanılan *bil-* “bilmek” sözcüğünün hem tek başına hem de bir sözcükle birlikte (bir şeyi) bilmek anlamında kullanıldığını açıklar (1972, s. 330). DLT’de *bil-* “bilmek, tanımak” olarak tanıklanır (2023, s. 237).

Bil- fiili ilk kez Orhun Türkçesinde kullanılmaktadır: “*bil(i)g bilm(e)z kişi ol s(a)b(i)g (a)l(i)p y(a)gru b(ar)i p ük(ü)ş kişi ölt(ü)g*” (Tekin, 2014, s. 22). *Orhun Yazıtları*’nda KT G7’de tanıklanan *bil-* fiili ile cahil kişilerin Çinlilerin sözlerine kulak verip aldatıldığı ve pek çok kez bunun bedelini hayatlarıyla ödedikleri hatırlatılır. Karahanlı Türkçesi eserlerinden AH, DH, DLT ve KB’de de bilmenin bir erdem olduğu, insanlara mutluluk getireceği, hatta bazı durumlarda bilgiyi edinmenin insanları ölümden kurtaracağı bildirilir:

[*'Atebetü'l-Hakāyık'tan*]

“*Biligdin urur men sözümke ula / Biligligke yā dost özünġni ula / Bilig birle bulnur sa 'ādet yolu / Bilig bil sa 'ādet yolını bula*” (AH, 81-84). “Bilgiden sözüme temel atarım / Ey dost, bilgiliye yaklaş / Mutluluk bilgi ile bulunur / Bilgiyi bil, mutluluk yolunu bul.”

“*Biliglig biligni eğer gen bolur / Bilig tatġın ay dost biliglig bilür / Bilig bildürür bil bilig kadrini / Biligni biligsiz otun ne kıılır*” (AH, 105-108). “Bilgiyi, bilgili arar / Ey dost, bilginin tadını bilgili (insan) bilir / Bilginin değerini bilginin bildireceğini bil / Bilgisiz odun, bilgiyi ne yapar?”

[*Divān-ı Hikmet'ten (Köksetav)*]

“*Yoldın çıkıp azğanımnı bilmedim mén / Hakġ sözini kulaġıma almadım mén / Bu dünyāni kéterimni bilmedim mén / Sorar bolsa mén kıl anda ne kılġaymın*” (DH, 28a 5-8). “Yoldan çıkıp azdığımı bilmedim / Hak sözünü kulağıma almadım / Bu dünyadan gideceğimi bilmedim / Sorarlarsa, orada ne yapacağım?”

“*Tarīkatnı bilmedim haqīkatğa kirmedim / Pīr buyruğın tutmadım ‘özri köptür H̄āce (Ahmed) / Kul H̄āce Ahmed tā‘at kıl yığlamaqnı ‘ādet kıl / Tā‘at kılıp rāhat kıl haqdın qorkup H̄āce Ahmed*” (DH, 55b 7-10). “Tarikati bilmedim, doğruluk yoluna girmedim / Şeyh buyruğunu tutmadım, kabahati çoktur Hace Ahmed / Kul Hace Ahmed ibadet et, ağlamayı âdet hâline getir / İbadet ederek Tanrı’dan iyiliğini iste Hace Ahmed.”

[*Dīvānu Luğātī t-Türk’ten*]

“*İm bilse er ölmes*” “Parolayı bilen insan ölmez.” (DLT, s. 55)

“*Awçı neçe āl bilse adıg ança yol bilir*” “Avcı ne kadar tuzak bilirse ayı da o kadar kurtulacak yol bilir.” (DLT, s. 156).

[*Ḳutaḡu Bilig’den*]

“*Bilig ma n̄isi bil negü tir bilig / Bilig bilse ötrü yırar erde ig*” (KB, 116). “Bilginin manasını bil, ne der bilgi? Bilgiyi elde eden (kişiden) hastalık uzaklaşır.”

“*Kiçig erken öğret oğulka bilig / Kiçigde bilig bilse kötrür elig*” (KB, 1493). “Oğula bilgiyi küçükken öğret; küçükliğünde bilgiyi öğrenirse başarılı olur.”

2.1.3. edgülik “iyilik”

Räsänen *ädgü* “iyi” sözcüğünün kökeninin Moğolca *edeye, edye* “iyileşmek” ile ilgili olabileceğini düşünür (1969, s. 36). Clauson, *edgü* “iyi (insanlar için), iyi (ahlaki açıdan), iyi, kullanışlı (niteliksel açıdan)” sözcüğünün Eski Türkçede sıklıkla kullanılan *yaxşı* sözcüğünün eş anlamlısı olduğunu bildirir. Sözcüğün güney grubu çağdaş Türk lehçeleri hariç hemen hemen diğer tüm çağdaş lehçelerde kullanıldığını vurgular (1972, s. 51). DLT’de *edgü* “iyi, güzel” anlamında kaydedilir (2023, s. 91).

Edgü sözcüğünün ilk kez Orhun Türkçesine ait metinlerde kullanıldığı görülür: (*e)dgü bilge kişig (e)dgü (a)lp kişig yor(i)tm(a)z (e)rm(i)ş* (Tekin, 2014, s. 20). KT G6’da, Çinlilerin kendi egemenliklerini sürdürebilmek için Türklerden iyi ve bilge kişilerin ilerlemesine bir türlü engel oldukları anlatılmaktadır. Karahanlı Türkçesi eserlerinden AH’de iyilik kavramı İslamî açıdan yorumlanırken DLT ve KB’de iyiliğin evrensel niteliklerine vurgu yapılır. Buna göre AH’de iyilik kavramı ahiret inancı çerçevesinde incelenirken DLT ve KB’de iyilik göstermenin sonucunda elde edilecek kazanımlardan bahsedilir:

[*Atebetü l-Hakāyık’tan*]

“*Ḳanı ‘ahd emānet ḳanı edkülüg / Kiḡin künde ḡayr iş me kötrülgülüg / Başı bardı ḡayrning sonḡı bargusı / Öngi keldi şerrning sonḡı kelgülüg*” (AH, 389-392). “Hani yemin, emanet, hani iyilik / Ahiret gününde hayırlı işler de (ortadan) kaldırılacaktır / Hayırın başı gitti, sonu (da) gidecektir / Kötülüğün başı geldi, sonu (da) gelecektir.”

“*Bu dünyā nenḡindin yigü keḡgülük / Al artuḡ tileme vebāl yüḡgülük / Tariḡlık tip aymış ajunni resül / Tariḡlıkta ḡatlan tari edgülük*” (AH, 189-192). “Bu dünya malından yiyecek giyecek (kadarını) al / Fazlasını isteme, (fazlası) yükleneceğin vebal olur / Peygamber, dünyaya (bir) tarladır demiş / Tarlada çalış, iyilik ek!”

[*Dīvānu Luğātī t-Türk’ten*]

“*Külse kişi atma anḡar örter küle / Baḡkıl anḡar edgülükün aḡzın küle*” “Yanına birisi gülümseyerek gelirse ona köz atma; ona güler yüz göstererek iyilikte bulun.” (DLT, s. 91)

“*Edgülükni suw adaḡında kemiş başında tile*” “İyiliği suyun dibine at, suyun üstünde yüzerken göreceksin.” (DLT, s. 262)

[*Ḳutaḡu Bilig’den*]

“*Ḳamuḡ edgülükler bilig asḡı ol / Bilig birle buldı meşel kökke yol*” (KB, 208). “Bütün iyilikler bilginin faydasıdır; bilgiyle göğe yol bile bulunur.”

“Yorı edgülik kıl ay edgü kişi / İtiglik bolur tutçı edgü işi” (KB, 345). “Yürü iyi kişi, iyilik yap, iyinin işi düzen tutarak gider.”

2.1.4. erdem “erdem, fazilet”

Doerfer, *ärdäm* (اردم) sözcüğünün Türkçe kökenli olduğunu belirtir. “Erdem, fazilet” anlamına gelen sözcük Türkçeden Moğolcaya geçmiştir (1965, 31/2). Räsänen Uygurcada *ärdäm*, *ädräm*, *ädiräm* olarak kullanılan sözcüğün kökünü *är* “er, adam” olarak düşünür (1969, s. 47). Clauson da *erdem* sözcüğünün kökünü *er* olarak alır ve sözcüğün Moğolcada da kullanıldığını belirterek “iyilik, erdem, güzel nitelikler” anlamlarında kullanıldığını vurgular (1972, s. 206). Moğolca – Türkçe Sözlük’te ise *erdem* “bilgi, ilim; bilim; hüner, sanat, yetenek; akıl; erdem; yararlılık; (iyi) nitelik, değerli özellik” anlamlarında tanıklanır (Lessing, 2017, s. 405). Kaşgarlı DLT’de *erdem* sözcüğüne “erdem, edeplilik, övgüye değerlik” anlamlarını verir (2023, s. 81).

Erdem sözcüğü ilk kez Orhun Türkçesi metinlerinden *Yenisey Yazıtları*’nda kaydedilir. Ancak bu yazıtlarda erdem sözcüğü “kahramanlık” anlamında kullanılır: “*on ay életdi ögüm e kelürti élimke erdem üçün yırıldım*” “Annem, on ay (karnında) taşıdı (ve) doğurdu. Yurduma kahramanlık için, (yurdumdan) ayrıldım” (Aydın, 2015, s. 81). Karahanlı Türkçesi metinlerinde ise *erdem* sözcüğü dürüstlük, akıllılık, anlayışlılık, merhametlilik ve alçak gönüllülük gibi özelliklerin tümüne birden verilen ad olarak kullanılır:

[‘*Atebetü*’-*Hakāyık*’tan]

“*Aya şāhım erdemlerin sanağan / Sanarmu ediz kum uşak taş sanı*” (AH, 59-60). “Ey şahımın erdemlerini sayan (kimse) / Topraktaki ufak taş ve kumlar sayılır mı?”

[*Dīvānu Luğāti*’-*Türk*’ten]

“*Erdem başı til*” “Erdemlilik dilden başlar.” (DLT, s. 81)

“*Erdem tile öğrenipen bolma küwez / Erdemsizin ögünse enġmegüde enġer*” “Hikmet ve bilgi iste, bunu öğren, öğrenmekten fazla gururlanma, öğrenmeden hikmet ve öğrenim iddia eden kimse imtihan zamanında şaşalar.” (DLT, s. 131)

[*Ķutađġu Bilig*’den]

“*Bedük bilgi birle öküş erdemi / Biliglig ukuşlug buğun köğrümi*” (KB, 278). “(O) büyük bilgi birikimi ile sayısız erdeme (sahipti); bilgili, akıllı, halkın seçkiniydi.”

“*İdi artuk erdem kerek ög bilig / Ajun tutġuka ötrü sunsa elig*” (KB, 281). “Pek çok erdem, bilgi ve anlayış gereklidir, dünyaya hâkim olup idare etmek için.”

2.1.5. ĶodġılıĶ “alçak gönüllülük”

Räsänen, *kot-ky* “mütevazı, alçak gönüllü” sözcüğüne *kody* “alt, aşağı” madde başında yer verir, sözcüğün Moğolca *qoji-tu* veya Buryatça *xojto* ile ilgili olabileceğini düşünür (1969, s. 275). Clauson da *koğıki* sözcüğünün kökünü *koğı* olarak gösterir ve sözcüğün “alçak gönüllü, mütevazı” anlamlarını kazandığını bildirir (1972, s. 599).

ĶodġılıĶ “alçak gönüllülük” sözcüğünün ilk yazılı kayıtlarına Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanır. *Hsüan Tsang Biyografisi IX*’da *koğıki* “alçak gönüllü” olarak kullanılır. “*inçip yeritmiş koğıki katıġlanmakım üzä kertü köngüllüg komımakın komıp*” “Ancak mütevazı ve alçak gönüllü olmaya çalışmam hakkında gerçek kalbimle çokça heyecanlanıp...” (Azılı, 2022, s. 66). Karahanlı Türkçesi metinlerinde *ĶodġılıĶ* “alçak gönüllülük”, bilge ve itibarlı kişilerin özelliklerinden bir tanesidir:

[‘*Atebetü*’-*Hakāyık*’tan]

“*Tekebbür Ķamuġ tilde yirlür ĶılıĶ / ĶılıĶlarda edġü ĶılıĶ ĶodġılıĶ / Ol er kim uluġsındı men men tidi / Anı ne Ķalāyık sever ne Ķalılık*” (AH, 269-272). “Kibirlenme bütün dillerde yerilen bir

davranıştır / Davranışlardan iyisi alçak gönüllülüktür / Büyüklenen ve bencil insan / Onu ne Tanrı sever ne de kullar.”

[*Ķutađu Bilig*'den]

“*Ne eğgü bolur ĳutķa ĳodķı kōngül / Ne körklüg bolur bilge bolsa amul*” (KB, 1700). “Mutluluğa alçak gönüllülük ne iyi olur; bilge (olana) sakinlik ne güzel olur.”

“*Uluğluk uzun yir ĳiři ĳodķısı / Beğüklükke tegmez buğun ĳatķısı*” (KB, 2233). “Alçak gönüllü ĳiři uzun süre itibarda kalır; kibirli insanlar büyüklüğe ulaşamaz.”

2.1.6. *kōnilik* “doğruluk”

Räsänen, *kōni* sözcüğünün kökünü *kōn* “kabul etmek” olarak düşünür, sözcüğe “doğru, gercek” anlamlarını verir (1969, s. 290). Clauson ise *kōni* sözcüğünün etimolojisini *kōn-i* “fiilden isim yapım eki” olarak belirterek “dümdüz, dik” ve “(mecaz olarak) doğruluk, dürüstlük” anlamlarında kullanıldığını vurgular (1972, s. 726). DLT’de *kōni* “düz; güvenilir; doğru, düz” anlamlarındadır (2023, s. 416).

Kōni “doğru, gercek” sözcüğu ilk kez Eski Uygur Türkçesi eserlerinde tanıklanır. *Bayagut Oğlu Otaçı Beg Hikāyesi*’nde *kōni* “doğru” anlamında kullanılır: “*Dıvandır Aprabi atlığ ilig ĳan yırtinçüde belgürüp imerigme ĳamađ ĳara bodunuğ ĳaltı öği ĳaņđı oğlın ĳızın igidürce kōni nomça törüçe uz başladı*” (Berbercan, 2016, s. 35). “Dıvandır Aprabi adlı hükümdar yeryüzünde belirip (etrafını) kuşatan bütün halkları, milletleri annenin babanın oğlunu kızını beslediği gibi hakiki akideye göre, töreye göre iyi bir şekilde (ustaca hüküm sürmeye) başladı.” (Berbercan, 2016, s. 55). Karahanlı Türkçesi metinlerinde *kōnilik* “doğruluk”, iyi insan olmanın niteliklerinden biri olarak kabul edilir:

[*Atebetü ’l-Ĥaķāyık*’tan]

“*Kōni bol kōnilik ĳıl atan kōni / Kōni tiyü bilsün ĳiřiler sini / Kōnilik tonın keç ĳođup egrilik / Keğim ton talusu kōnilik tonı*” (AH, 165-168). “Doğru ol, doğrulukla davran (ve) doğrulukla anıl / İnsanlar sana doğru (insan) diyebilisin / Eğrilik elbisesini çıkarıp, doğruluk elbisesini giy / (Zira) elbiselerin en iyisi doğruluk giysisidir.”

“*Mecāz boldı dostluk ĳaķıķat ĳanı / Miņger dostta biri bulunmaz kōni / Öķüřrek ĳiřiniņ içi gadr erür / Kōni dostunđ erse taşi bil munı*” (AH, 381-384). “Dostluk sözde kaldı, hani hakikat? / Binlerce dosttan gerçeği bulunmaz / Bunu bil ki iyi dost gibi görünüyorsa da / Pek çok insanın içinde vefasızlık vardır.”

[*Dīvānu Luđāti ’t-Türk*’ten]

“*Kōni barır keyikniņ közinde ağın başi yok*” “Dosdoğru yolunda giden geyiğin gözünden başka yarası olmaz.” (DLT, s. 386)

[*Ķutađu Bilig*’den]

“*Kōnilik mün ol barça eğgü asığ / Bu asđı bile buldı menđü tatığ*” (KB, 2756). “Doğruluk sermayedir, bütün iyilikler onun faydasıdır; (insan) bu fayda ile ebedî tat bulmuştur.”

“*Kōnilik kerek erke eğgü ĳılınç / Anın bulsa ötrü tilemiş sevinç*” (KB, 2862). “İnsana doğruluk ve iyi davranış gereklidir; (insan) istediği sevinci bunlarla bulur.”

2.1.7. *küdez-* “gözetmek, ihtimam göstermek”

Räsänen, *küdez-* sözcüğünün kökünü *kü* “koruma, esirgeme” olarak düşünür ve *küdez-* sözcüğüne “korumak, gözetmek; gizlenmek; beklemek” anlamlarını verir (1969, s. 306). DLT’de *küdez-* fiili “korumak, saklamak, beklemek, gözlemek” anlamlarında tanıklanır (2023, s. 255).

Küdez- “gözetmek, ihtimam göstermek” fiilinin ilk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde kullanıldığını görülür. *Sitātapatrādhāranī*’de *küdez-* fiilinin metatezli biçimi *küzād/küzāt-* “korumak, gözetmek, yardım etmek, kollamak” anlamlarında kullanılır: “*oom atı kötrülmüş*

küzädün meni” (Kılıç Cengiz, 2021, s. 100). “Adı yüceltilmiş Oom beni gözetin!”. Karahanlı Türkçesi metinlerinde *küdez-* fiiliyle insanların yapacakları her fiilde özenli davranmaları gerektiği, böyle yaparak kendilerinin kötü sonuçlardan korunacağı anlatılır:

[*Atebetü'l-Hakâyık'tan*]

“*Küdezigil tilingni kel az kıl sözüng / Küdezilse bu til küdezlür özüng / Resül erni otka yüzün atğuçı / Til ol tidi yığ til yul ottın yüzüng*” (AH, 157-160). “Konuşurken ihtimam göster, sözünü kısa kes / Dilini gözetirsen, kendini gözetmiş (olursun) / Peygamber insanı yüzü koyun ateşe atan / dilidir, diline hâkim ol, kendini ateşten korusun, demiştir.”

Eşitgil biliglig negü tip ayur / Edepler başı til küdezmek tiyür / Tiling bekte tutgıl tişing sinmasun / Kalı çıksa bektin tişingni sıyur (AH, 129-132). “Dinle, bilgili ne diyor? / Edeplerin başı diline sahip çıkmaktır / Diline sahip çık, dışın kırılmasın / Eğer sahip çıkmazsan, dışını kırar.”

[*Dīvānu Luğāti't-Türk'ten*]

“*Külse kişi yüzünge / Körklüg yüzün körüngil / Yawlaq küdez tilingni / Edgü sawıg tilengil*” “Sana birisi gülümseyerek bakarsa sen de onu güler yüzle karşıla, dilini sıkı korusun, iyi sözler ara.” (DLT, s. 352)

[*Kutadğu Bilig'den*]

“*Tilig keç küdezigil küdezildi baş / Sözüngni kısurgıl uzatıldı yaş*” (KB, 176). “Dili iyi gözet, başın gözetilir; sözünü kısalt, ömrün uzar.”

“*Özini küdezse ayı ertmese / Yavuz yunçığ işke yakın turmasa*” (KB, 704). “Kendini gözetse, abartmasa, kötü (ve) fena işlere yaklaşmasa.”

2.1.8. sakın- “hesap etmek, sakınmak, düşünmek; korunmak, esirgemek”

Sakın- sözcüğünün kökü *sa-* “düşünmek, hesap etmek” fiilidir. *Sa-* fiiline gelen $-(x)k-$ eki de fiilden fiil yapımı ekidir. Clauson, *sakın-* fiilinin *sak-* fiilinin dönüşlülük eki almış biçimi olduğunu düşünerek fiilin aslında “düşünmek” anlamına geldiğini ancak anlam genişlemesi ile “düşünmek; arzulamak; endişe etmek” gibi anlamlarda da kullanıldığını vurgular (1972, s. 812). DLT’de *sakın-*, “sakınmak, düşünmek, sanmak, zannetmek” anlamlarında kullanılır (2023, s. 273).

Sakın- fiilinin ilk yazılı kayıtlarına Orhun Türkçesi döneminde *Orhun Yazıtları*’nda “düşünmek” anlamıyla rastlanır: “*m(e)n in(i)l(i)gü bunça b(a)şl(a)yu k(a)zg(a)nm[(a)s(a)r] türük bod(u)n ölt(e)çi (e)rti yok bolt(a)çı (e)rti [türük] b(e)gl(e)r [bod(u)n (a)nç]a s(a)k(i)n(i)ng (a)nça bil(i)ng*” “Ben erkek kardeşimle beraber bu kadar önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim, Türk halkı ölecek idi, yok olacak idi. Türk beyleri (ve) halkı şöylece düşünün (ve) şöylece bilin:” (Tekin, 2014, s. 62/3). Karahanlı Türkçesi metinlerinde de “düşünmek” anlamına gelen *sakın-* sözcüğü, düşünmenin insan davranışları üzerindeki etkilerini ve insanlığa faydalarını vurgular:

[*Atebetü'l-Hakâyık'tan*]

“*Küdezigil aya dost uluğlar hakın / Asıgsız mizah hem cedeldin sakın / Uluğlarını buşrup saña bu mizah / Kiçiglerini küstağ kılur bil yakın*” (AH, 345-348). “Ey dost, büyüklerin hakkını gözet / Faydasız mizahı ve tartışmadan sakın / Bu mizah büyükleri sana (karşı) hiddetlendirir / Küçüklerini saygısız yapar, bunu gerçek bil.”

“*Ne iş utru kelse anğa keç bakın / Ol işning öngini songını sakın / Sevinç erse kiğin köngül tut anğa / Öküñç erse andın ozarak sakın*” (AH, 369-372). “Hangi işle karşılaşırırsan, o işe iyice bak / O işin önünü ve sonunu hesap et / Sevinç (olacak) ise o zaman (ona) gönül bağla / Pişmanlık (olacak) ise daha önceden hesap et.”

[*Dīvānu Luğāti't-Türk'ten*]

“*Sınamasa arsızkar, sakınmasa utsuĥar*” “İnsan (bir şeyi) sinamazsa aldanır, (işin başında) düşünmezse kaybeder.” (DLT, s. 128)

[*Ķutađġu Bilig*’den]

“*Neĥe keç kişi bolsa özke yakın / Özinde bağırsak bolur mu sakın*” (KB, 517). “Ne kadar iyi ve yakın biri olursa olsun, düşün, kendinden başkası daha merhametli olur mu?”

“*Bu küнки erejke avınma sakın / Yarınkı erejig tile keç bağın*” (KB, 5235). “Bugünkü huzura aldanma, sakın; yarınkı huzuruna bak, iyice düşün.”

2.1.9. san- “düşünmek”

Clauson, *san-* fiilinin, *sa-* fiilinin dönüşlülük eki almış biçimi olduğunu düşünür. *San-* fiilinin “(kendini) saymak; sayılmak; (bir grup, topluluk arasında) sayılmak” anlamları olduğunu ancak XI. yüzyıldan sonra “düşünmek, zannetmek” anlamlarında da kullanıldığını belirtir (1972, s. 833).

San- fiili ilk kez Orhun Türkçesi metinlerinde “saymak” anlamıyla kullanılır: “*Ol sub kodı bardımız sanagalı tüşürtimiz*” “Bu su boyunca vardık. (Efradı) saymak için (attan) indirdik.” (Orkun, 2011, s. 110). Karahanlı Türkçesi metinlerinde “düşünmek” anlamında kullanılan *san-* fiili, düşünmenin insan davranışlarındaki önemine vurgu yapar:

[*Atebetü*’l-*Ĥakāyık*’tan]

“*Tiril edġü fi lin köngüller alıp / İsizliktin özni sünġaru salıp / İter bolsanġ işni sanıp saknıp it / Kerek mü kereksiz mü kirtü bilip*” (AH, 365-368). “Gönüller alarak iyi davranışlarda bulun / Kötülükten kendini geri çek / Bir iş yapacaksan, düşünüp taşınarak (ve) / (Yapacağın) işin gerekli olup olmadığını bilerek (yap)!”

[*Ķutađġu Bilig*’den]

“*Tenġinde keĥürme kamuġ işni sen / Tenġinde keĥürse yana kaçġa san*” (KB, 4984). “Bütün yaptığın işlerde ölçüyü kaçırma; ölçüyü kaçırırsan (işin) çıġrından çıkacağını düşün.”

“*Ögi bolsa yalnġuġ unıtmaz bolur / Sanu saknu işler yanġılmaz bolur*” (KB, 2770). “Akıllı olan insan (hiçbir şeyi) unutmaz; (bütün) işlerini hesap edip düşünerek (yapar), (böylece) yanılmaz.”

2.1.10. ser- “sabretmek”

Räsänen, Karahanlı Türkçesi metinlerinde kullanılan *sär-* fiilinin “ısrar etmek; sabretmek” anlamlarına sahip olduğunu belirtir (1969, s. 411). Clauson, “(bir şeye) katlanmak; ısrar etmek” anlamına gelen *ser-* fiilinin, Güneybatı Türkçesinde kullanılan *ser-* “bir yere yayılmak, yaymak” fiiliyle bağlantısının olmadığını vurgular (1972, s. 843). Kaşgarlı *ser-* fiilini “sabretmek” olarak kaydeder (DLT, 2023, s. 233).

Ser- “sabretmek” fiilinin ilk yazılı kayıtlarına Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanır. *Altun Yaruk Sudur IV. Kitap*’ta *sär-* fiili “sabretmek, dayanmak” anlamında kullanılır: “*öz atöznüġ enĥin mänġisin ent(i)kisin yaragin tutmatın özlärin başların berü isig özlärin tıda särmäk särinmäk ärür.*” (Tokyürek, 2018, s. 367/8). “kendi vücudunun rahatını, huzurunu, niteliğini, faydasını elde etmeden özlerini (ve) başlarını verip vücutlarını feda edip sabretmektir.” (Tokyürek, 2018, s. 570). Karahanlı Türkçesi metinlerinde *ser-* “sabretmek” fiili, iyi insan davranışlarından biridir:

[*Atebetü*’l-*Ĥakāyık*’tan]

“*İşim tip inanıp sır ayma sakın / Neĥe me inanĥlıġ iş erse yakın / Serip sinde razınġ sinġip turmasa / Serer mü işinġde munı keç sakın*” (AH, 173-176). “Güvendiğin arkadaşına bile sırrını anlatma, sakın / Her ne kadar yakın ve inandığın kimse olsa da / Sırrın sende sabretmeyerek saklanmazsa / Arkadaşın sabreder mi? Bunu iyi düşün.”

[*Ḳutaḍḡu Bilig*'den]

“*Serinse kişi öz tilekin tapar / Serip turdaçı er örüng kuş tutar*” (KB, 1319). “İnsan sabrederse dileğine kavuşur; sabredip duran insan ak kuş yakalar.”

“*Seringil serinmek eren kılka ol / Serinse bulur er meşel kökke yol*” (KB, s. 302). “Sabret, sabretmek er davranışdır; (insan) sabrederse göge bile yol bulur.”

2.1.11. *tüzün* “yumuşak huy”

Räsänen, *tözün* “asil, soylu” sözcüğünün kökünün *töz* “kök, asıl” sözcüğü olduğunu kabul eder (1969, s. 495). Clauson, *tüzün* sözcüğünü, *tüz-* fiilinin, fiilden isim yapım eki almış biçimi olduğunu düşünür ve sözcüğe “iyi huylu, nazik, kibar” anlamlarını verir (1972, s. 576). DLT’de ise *tüzün* “yumuşak başlı, uysal, halim selim” olarak kaydedilir (2023, s. 187).

Tüzün sözcüğünün ilk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde kullanıldığı görülür. *Eski Uygurca Altın Dişli Fil Hikâyesi*’nde *tözün* “asil, soylu; ~ yumşak “sevecen, yumuşak, tatlı” olarak kullanılır: “*anta ötrü badra hatun élig begke et’özin sevitgelir üçün kün küninge töziün yumşak savlar söz[leyür ert]i.*” (Elmalı, 2019, s. 59). “Bununla birlikte Kraliçe Bhadrâ hükümdara kendini sevdirmek için her gün yumuşak (ve) sevecen sözler söylüyordu.” (Elmalı, 2019, s. 90). Karahanlı Türkçesinde *tüzünlük* “yumuşak huyluluk”, insanı iyiliğe ve başarıya ulaştıracak bir davranış biçimidir:

[*‘Atebetü’l-Ḥakāyık*’tan]

“*Uluḡlukka tegsenḡ yanḡılma öziḡ / Ḳalı keḡsenḡ aḡlas unıtma böziḡ / Uluḡ bolduḡunḡça tüzünrek bolup / Uluḡka kiçigke sıḡḡ ḡıl söziḡ*” (AH, 353-356). “Büyükliğe erişersen, kendini şaşırma / Atlas giyersen, bezden giysini unutma / Büyüdükçe daha da yumuşak huylu olup / Büyüğe ve küçüğe tatlı söz söyle.”

[*Dīvānu Luḡāti’-Türk*’ten]

“*Tüzün birle uruş, utun birle tireşme*” “(Bulaşacaksan) yumuşak huylu birine bulaş; utanmaz ve akli kıt olana bulaşma.” (DLT, s. 187)

[*Ḳutaḍḡu Bilig*’den]

“*Örüg bol amul bol tüzün bol silig / Ḳamuḡ edḡülükke tegürgil elig*” (KB, 1416). “Sakin, yavaş ve yumuşak huylu ol, (böylece) bütün iyiliklere el uzat.”

“*Aḡı hem tüzün hem uvutluḡ silig / Baḡırsak bolup keḡ küdezse ilig*” (KB, 2169). “Hükümdar, ülkesini iyice koruyabilmesi için merhametli, cömert, yumuşak huylu (ve) hayâ sahibi olmalıdır.”

2.1.12. *uvut* “utanma, hayâ”

Clauson, “alçak gönüllülük, utanma, hayâ” anlamına gelen *uvut* sözcüğünün *uyat* sözcüğünün eşanlamlısı olduğunu belirtir (1972, s. 6). Kaşgarlı ise DLT’de *uvut* sözcüğüne “utanma, sıkılma” anlamı verir (2023, s. 59).

Uvut sözcüğünün kullanımına ilk kez Orhun Türkçesi metinlerinden *Tonyukuk Yazıtı*’nda rastlanmaktadır: “*yanalım arıḡ uwutu yég tédi*” “dönelim, temiz olmak (hiçbir şey yapmamış olmak), (yenilmişin) utancından daha iyidir” dediler (Aydın, 2021, s. 114). Karahanlı Türkçesi metinlerinden AH’de utanma duygusunun insanlarda kalmadığından ötürü zaman yerilirken DLT’de bir atasözyle insanların utanma duygusuna sahip olması öğütlenir. KB’de ise utanma duygusunun faydalarından bahsedilir:

[*‘Atebetü’l-Ḥakāyık*’tan]

“*Uvut yitti yindip bulunmaz yıdı / Ḥalāl yigli ḡanı körünmez boḡı / Ḥalāl kendü ḡayda bu küñ ḡanı kim / Ḥarāmnu yiyürde ḡarām tip yidi*” (AH, 417-420). “Utanma yitti, araştırmakla kokusu

(bile) bulunmaz / Helal yiyenin vücudu bile görünmez / Bugün helalin kendisi nerede, hani? / Kim haramı yerken haram diye yiyor?”

[*Dīvānu Luġāti t-Türk'ten*]

“*Itka uwut itse uldaṅ yemes*” “Köpeğe utanma duygusu verilse mestin altını yemez.” (DLT, s. 85)

“*Çaḥşak üze ot bolmas, çakrak bile uwut bolmas*” “Dağların taşlığında ot olmadığı gibi başı kel olanda da utanma olmaz.” (DLT, s. 209)

[*Ḳutaḍġu Bilig'den*]

“*Uvut ol tıdıġlı kamuġ teṅsizig / Uvutsuzluġ erke iḍi teṅsiz ig*” (KB, 1662). “Bütün densizliğe utanma duygusu engel olur; hayâsizlik insana kötü bir hastalıktır.”

“*Ne edġü neṅ ol bu uvut erke körk / Kamuġ edġü işke uvut boldı örk*” (KB, 2009). “Bu utanma insana ne iyi bir şeydir (ve) onun için ne güzel bir süstür; (İnsanları) bütün iyi işlere ulaştırır bir araçtır utanma.”

2.2. Kötü Ahlak Kavramları

2.2.1. buşur- “hiddetlendirmek”

Räsänen, *buşur*- fiilini *buş*- “heyecanlanmak” madde başı içerisinde inceler. Orta Türkçe ve Çağatay Türkçesinde *buş*- “sinirlenmek” anlamında kullanılır (1969, s. 90). Clauson da *buşur*- fiilinin *buş*- fiilinin ettirgenlik eki almış biçimi olduğunu düşünür ve sözcüğe “(bir şeye/birine) kızmak, sinirlenmek” anlamlarını verir (1972, s. 384). DLT’de *buşur*- “canını sıkmak” anlamında kullanılır (2023, s. 253).

Buşur- “sinirlendirmek” fiilinin ilk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde kullanıldığı görülür. *Altun Yaruk Sudur IV. Kitap*’ta *buşur*- “öfkelenmek, kızdırmak” anlamında kullanılır: “*ekinti tnl(ı)glarig örlätgülik buşurguluk tıtaglarig kılmamakka tayanıp*” (Tokyürek, 2018, s. 355). “ikincisi canlıları nedensiz ızdıraplara düşürecek sebepleri yapmamaya dayanmak.” (Tokyürek, 2018, s. 567). Karahanlı Türkçesi metinlerinde *buşur*- “hiddetlendirmek, sinirlendirmek” fiilinin insana vereceği zararlardan bahsedilir:

[*‘Atebetü l-Haḳāyık’tan*]

“*Küdezgil aya dost uluġlar ḥaḳkın / Asıġsız mizāḥ hem cedeldin sakın / Uluġlarını buşurup saṅga bu mizāḥ / Kiçiglerni küstāḥ kılar bil yaḳın*” (AH, 345-348). “Ey dost, büyüklerin hakkını gözet / Faydasız mizahtan ve tartışmadan sakın / Bu mizah büyükleri sana (karşı) hiddetlendirir / Küçüklerini saygısız yapar, bunu gerçek bil.”

[*Dīvānu Luġāti t-Türk'ten*]

“*Buşmasa böz kuş tutar, éwmese ürüṅ kuş tutar*” “Adam sıkılmazsa avda akdoğan avlar; acele etmezse doğanların en güzelini avlar.” (DLT, s. 235).

[*Ḳutaḍġu Bilig'den*]

“*Ukuşluġ keḍ er övke özdin yırat / Biliglig beg er buşma edġü kılar at*” (KB, 322). “Ey akıllı yiğit, öfke duygusunu kendinden uzaklaştır; bilgili bey yiğit, sinirlenme, iyi ad kazan.”

“*Buşı bolma işte sen övke yığın / Buşı bolsa begler buzar beglikin*” (KB, 1414). “İşinde hiddetlenme, öfkene hâkim ol; beyler hiddetlenirse beyliği bozulur.”

2.2.2. isizlik “kötülük, fenalık; akılsız, boş”

Clauson, *isiz* “kötü, fena” isim kökünden oluşan *isizlik* sözcüğünün “kötülük, fenalık” anlamında kullanıldığını belirtir (1972, s. 253). DLT’de ise *ésiz* “kahpe, kötü” olarak tanıklanır (2023, s. 617).

İsiz sözcüğü ilk kez Orhun Türkçesi döneminde *Talas I. Yazıtı*’nda tanıklanır: “(e)r (a)t(i)m udun (e)siz” (Kormuşin, 2014, s. 47). “Erkeklik adım Udun, yazık!”. Karahanlı Türkçesi metinlerinden AH, DH, DLT ve KB’de, kötülük ve kötülük yapmak kavramları, yapılmaması gereken, yapılması hoş olmayan durumlardan biridir:

[‘*Atebetü’l-Ḥakāyik*’tan]

“İsiz kılğan erke sen edgü kıla / Keremning başı bu erür keç bile / Eger kelse erdin saḡa edgülik / Öküş kıl ol erning senāsın tile” (AH, 333-336). “Kötülük yapan adama sen iyilik yap / İyiliğin başı budur, (bunu) iyice bil / Eğer birisinden sana iyilik gelirse / Onu çokça öv.”

“Eren hayrı şerri küsep keçmez ol / İsiz edgü işke yanut kiçmez ol / Aya edgü umğan isizlik kılıp / Tiken edlegen er üzüm biçmez ol” (AH, 373-376). “İnsanların hayrı ve şerri arzu ederek geçmez / Kötü işe de iyi işe de cevap gecikmez / Ey kötülük yapıp iyilik uman (kimse) / Diken eken üzüm biçmez.”

[*Divān-ı Hikmet*’ten (Kökşetav)]

“Nā-dānlar esiz sözüüm çıkipdur hikmet / Ādemmin dēp bēlin bağlar qanı himmet / Dūnyā için birbirige kılmas şefakat / Zālimlerge esiz bolup kēldim mene” (DH, 5a 5-8). “Cahillere kötü sözüüm hikmetli gelmektedir / İnsanım diyerek belini bağlayanlar, nerede himmet? / Dünya için birbirine şefkat göstermez / Zalimlere faydasız olup öldüm (işte).”

[*Dīvānu Luḡāti’-t-Türk*’ten]

“Edgülikün kel esizlikin kelme” “Hayırla gel, şerle gelme.” (DLT, s. 256)

[*Ḳutađgu Bilig*’den]

“İsizlik uçuz ol anı kıldaçı / Yavuz iş uçuz ol isiz boldaçı” (KB, 901). “Kötülük ucuz bir şey olduğu için onu yapan da kötüdür; kötü iş değersizdir ve daima değersiz olacaktır.”

“İsiz işke yakma saḡa kılga kor / İsizlik yılan ol sini tikge kör” (KB, 1297). “Kötü işe yaklaşma, sana zarar getirir; kötülük yılandır, dikkat et seni sokar.”

2.2.3. sökünç/söküş “sövme”

Räsänen, Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemlerinde sıklıkla kullanılan *sök-* fiiline “azarlamak; sövüp saymak” anlamları vererek sözcüğün Moğolca *söge* < *sökege* ile ilişkili olabileceğini düşünür (1969, s. 429/30). Clauson, *söğünç* sözcüğünün kökünü *sög-* “lanet etmek, sövmek” fiiline dayandırarak söz konusu sözcüğü “lanet, küfür” anlamında tanıklar (1972, s. 821). DLT’de ise *söküş* sözcüğüne “sövme, sövüşme” anlamı verilir (2023, s. 169).

Söküş “sövme” sözcüğünün ilk yazılı kayıtlarına Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ulaşılır. Eski Uygurca *Matirçet Nom*’da *söküş* “sövme, küfür” anlamında kullanılır: “*söküş bārgā ka[gal]* ...” (Gulcalı, 2023, s. 200). “küfretme, kamçı ...” (Gulcalı, 2023, s. 238). Karahanlı Türkçesi metinlerinde *sökünç/söküş* “sövme” sözcüğü, insanlar için kötü niteliklerden biri olarak kabul edilir:

[‘*Atebetü’l-Ḥakāyik*’tan]

“Baḡıl tirdi zer sim ḡarāmdın öküş / Vebāl kötrü bardı özele söküş / Ülüş boldı mālı kişiler ara / Baḡıl aldı anda ökünçtin ülüş” (AH, 241-244). “Cimri haram ile pek çok altın ve gümüş topladı / Vebal ve sövme alarak gitti / Malı başkaları arasında pay edildi / Cimri burada sadece pişmanlıktan hisse aldı.”

[*Dīvānu Luḡāti’-t-Türk*’ten]

“Söküşüp urşur otra tōn tıtışur” “Sövüşüp vuruşur, arada elbise yırtılır.” (DLT, s. 256)

[*Ḳutađgu Bilig*’den]

“İsizmü sanğa yig azu edgümü / Söküşmü kohur sen azu ögdimü” (KB, 243). “Senin için kötü mü daha iyi, yoksa iyi mi? Sövlmek mi istersin yoksa övlmek mi?”

“Sözün sökse yalnguk açıtısa tilin / Süngükke sızığ ol köngülke yalın” (KB, 2579). “İnsan sözüyle söver, diliyle acıtırsa, bu kemiğe sızı, gönüle ateş olur.”

2.2.4. sukluk “açgözlülük, harislik”

Räsänen, *sök* sözcüğünü “açgözlü, doyumsuz, doymaz” olarak kaydeder (1969, s. 426). Clauson, *suk* sözcüğünün “açgözlü, doyumsuz; kıskanç, haset eden, tamahkâr” anlamlarına geldiğini belirterek DLT’de açıklanan *suk erngek* “işaret parmağı” örneğindeki *suk* sözcüğünün metafor olarak kullanımının yanlış olduğunu bildirir (1972, s. 804). DLT’de söz konusu sözcük, *suk er* “açgözlü adam” ve *suk erngek* “işaret parmağı” örneklerinde tanıklanır (2023, s. 378).

Suk sözcüğünün ilk kez Orhun Türkçesi metinlerinde *Bilge Kağan Yazıtı*’nda kullanıldığı görülür: “*suk(u)n [.....o]g(i)lin yut(u)zin (a)nta (a)lt(i)m*” (Tekin, 2014, s. 64). “Kıskançlıkla oğlunu ve karılarını orada aldım.” Karahanlı Türkçesi metinlerinde *sukluk*, hoş olmayan, kötü davranışlardan birisi olarak gösterilir:

[‘*Atebetü’l-Hakāyık’tan*]

“*Bahıllık otalap onğulmaz ig ol / Birimdin bahıl elgi keç berklig ol / Tirip köngli toğmaz közi suk bahıl / Kul ol malğa malı anğa erklig ol*” (AH, s. 253-256). “Cimrilik ilaç ile iyileşmez bir hastalıktır / Cimrinin eli vermektan yana çok sıkıdır / Gözü aç, cimri (kimse)nin gönlü toplamakla doymaz / O malın kuludur, malı da ona sahiptir.”

“*Aya malğa suk er yakın bil bu māl / Bu kün kağgu sakınç yarın yük vebāl / Harām erse mālīng ‘azāb ol songi / Hisāb ol eger bolsa mālīng halāl*” (AH, s. 74). “Ey mala karşı gözü aç adam, şunu bil ki / Bugün kaygı (ve) düşünce, yarın yük (ve) vebaldır / Malın haram ise, sonu kötüdür / Eğer malın helal ise onun da hesabı vardır.”

[*Kutağgu Bilig’dan*]

“*Közi suk kişi neñke bolmaz bu bay / Kamuğ dünyā bulsa ahır suk çığay*” (KB, 2004). “Gözü aç kişiyi mal zengin etmez; bütün dünyaya sahip olsa da sonunda yine açgözlü (ve) fakirdir.”

“*Közi suk kişiniñ kılınçı yig ol / Kılınç yiglikı erke teñsiz ig ol*” (KB, 2848). “Gözü aç kişinin davranışları çiğ olur, çiğ davranış insana uygun olmayan bir davranıştır.”

2.2.5. ukuşsızlık “akılsızlık, anlayışsızlık”

Räsänen, “anlamak, duymak, görmek” anlamına gelen *uk-* sözcüğünün Moğolca *uqa* “anlamak, kavramak, düşünmek” sözcüğüyle ilişkili olabileceğini düşünür (1969, s. 511). Clauson, *ukuşsız* sözcüğünün *ukuş* ismi ile yoksunluk bildiren isimden isim yapım eki +sXz ile oluştuğunu belirtir ve sözcüğe “anlamaz, bilmez” anlamını verir (1972, 98). Ayrıca Clauson, *ukuş* sözcüğünün *uk-* “anlamak, bilmek” fiil kökünden oluştuğunu vurgular (1972, s. 96). Kaşgarlı DLT’de *ukuş* sözcüğüne “anlayış” anlamı verir (2023, s. 63).

Ukuşsızlık sözcüğünün kökü olan *uk-* “anlamak” fiilinden türeyen *ukuş*, ilk kez Orhun Türkçesi metinlerinden *Abakan Yazıtları*’nda tanıklanır: “*yėti urı oglunğuzka bökmedök kañğıçım alp <u>kuşça bunğı tüşürmek ertingiz bunğka taşing bengkü tiker men yita.*” “Yedi erkek çocuğunuza doymadınız. Babacığım yiğit bir anlayışla bunu söylemek istediniz. Buraya taşını ebedi dikiyorum, eyvah!” (Aydın, 2015, s. 118). Karahanlı Türkçesi metinlerinde *ukuşsızlık*, insanlar için değersiz meziyetlerden bir tanesidir:

[‘*Atebetü’l-Hakāyık’tan*]

“*Kamuğ tegdeçi neñ kazādın erür / Ukuşsuzlar anı sebebdin körür / Kazā birle uçğan kalık kuşları / Karıka konar hem kafeska kirür*” (AH, 457-460). “(Başına) gelen her şey

kaderdendir / Akılsızlar onu sebepten bilirler / Havadan uçan kuşlar kader ile / Hem kola konar hem kafese girer.”

[*Ķutađgu Bilig*'den]

“*Biliglig içi az biligsiz öküş / Ukuşsuz öküş bil ukuşluğ küşüş*” (KB, 199). “Bilgi sahibi olan az, bilgisiz ise fazladır; (şunu) bil ki anlayışsızlar çok, anlayışlılar nadirdir.”

“*Ukuşşa turur bu ağırlık itig / Ukuşsuz kişi bir avuçça tetig*” (KB, 297). “İtibar (ve) saygı akıl içindir; akılsız kişi bir avuç balçık kadardır.”

2.2.6. uluğsm- “büyüklük taslamak”

Doerfer, “ulu, büyük” anlamına gelen Türkçe *uluđ* sözcüğünün, Arapça, Farsça gibi çeşitli dillere ödünçlendiğini belirtir (1965, s. 117). Räsänen, *uluđ* sözcüğünün kökünü *ul* “temel” olarak düşünür. *Uluđ* sözcüğüne “yüce, büyük, üstün” anlamlarını verir (1969, s. 513). Clauson, *uluđ* sözcüğünün “yüce; büyük” anlamına geldiği hatta anlam genişlemesiyle “büyükbaba, büyük ođul” gibi anlamlarda da kullanıldığını vurgular (1972, s. 136). AH’de tanıklanan *uluğsm-* biçimi ise *uluđ* isim köküne gelen *+sIn-* < *+sI-n-* isimden fiil yapım ekiyle oluşmuştur. Bu ek, isimden fiil yapan *+sI-* ekinin üzerine *-n-* dönüşlüklük ekinin gelmesiyle kurulmuştur (Hacıeminoğlu, 2013, s. 160; Güner, 2021, s. 161). *+sIn-* ekindeki benzerlik, gibilik gösteren *+sI-*’lı fiillerin bir kısmı da ekteki, kişinin kendi değerlendirmesinden kaynaklanan “gibi görme, gibi sayma” işlevini pekiştirmek için *-n-* dönüşlüklük ekini alır (Korkmaz, 2022, s. 180). DLT’de *uluđ* sözcüğü “ulu, her şeyin büyüğü” olarak kaydedilir (2023, s. 64).

Uluğ sözcüğünün ilk kez Orhun Türkçesi metinlerinde *Yeerbek I Yazıtı*’nda kaydına rastlanır: “*bodunum a bokunum? a (bukanım a?) bökmedim yıta esizim e ulugum <a> kiçigim e bökmedim e yıta esizlerim e*” “Halkıma, insanlarıma? doymadım, eyvah! Ne yazık! Büyüğüme, küçüğüme doymadım, eyvah! Ne yazık!” (Aydın, 2015, s. 176). Karahanlı Türkçesi metinlerinde *uluğsm-* ve *uluğsığ* “büyüklük taslama, kibirlenme”, insanları alçaltan davranışlardan biridir:

[*Atebetü*’l-*Hakāyık*’tan]

“*Tavar birle erse uluđsındukuň / Uluđluđ taparu elig sundukuň / Tavar asđı ne ol barur sen yaling / Kalur munda kiđin seped řandukuň*” (AH, 285-288). “Büyüklük satman (ve) büyüklüđe el uzatman malından dolayı ise / Malın faydası nedir ki? (öldüđünde) çıplak gidersin / Sepet ve sandıđın burada kalır.”

“*Tevāzū*’ *kılıđını kötrür iđi / Tekebbür tutar erni kemřür řođı / Uluđsınma zinhār uluđ bir bayat / Uluđluđ meniň siz alınmaň tidi*” (AH, 281-284). “Alçak gönüllü kiři Tanrı yükseltir / Kibirli olanı ařađı atar / Büyüklük satma, zira ulu olan Tanrıdır / (O), büyüklük benim, siz (üzerinize) alınmayın dedi.”

[*Ķutađgu Bilig*’den]

“*Uluğsığ küvez kür kiři ol turı / Küniňge şoğı ol küvezlik kırı*” (KB, 1706). “Büyüklük satan kibirli ve kabadayı kiři tatsızdır; kibirli (insanın) itibarı günden güne azalır.”

“*Uluđsıđ beđük tutsa begler köňül / Siziksiz uçuzluđ köür ay ođul*” (KB, 2118). “Beyler büyüklenir ve kibirlenirse, ey ođul, řüphesiz (onlar) itibar kaybeder.”

2.2.7. yalđan “yalan”

Clauson, *yalđan* “doğru olmayan, yalan, yalancı” sözcüğünün kökünün *yal-* fiili olabileceğini düşünür ancak *yala* ve *yala-* sözcüklerinin dışında *yalđan* sözcüğüyle başka bir örneğin anlamsal bağlantısının olmadığını belirtir (1972, s. 926). DLT’de *yalđan* sözcüğünün sıfat olarak da kullanılabileceği bildirilerek sözcüğe “yalan” anlamı verilir (2023, s. 350).

Yalđan sözcüğünün ilk kez Eski Uygur Türkçesine ait metinlerde kullanıldığı görülür. *Maytrisimit*’te *yalđan* sözcüğü “yalan” anlamında kullanılır: “*ezük yalđan savın tunlığ*” (Tekin,

2019, s. 29). “yalan ve yanlış sözlerle yaratıkları ...” (Tekin, 2019, s. 254). Karahanlı Türkçesi metinlerinde *yalğan* “yalan”, kötü bir davranış olduğu için yerilir:

[‘*Atebetü l-Ḥakāyık*’tan]

“*Köni söz ‘asel teg bu yalğan başal / Başal yip açıtma ağız yi ‘asel / Bu yalğan söz ig teg köni söz şifā / Bu bir söz ozaķı urulmuş meşel*” (AH, 161-164). “Doğru söz bal gibidir, yalan söz soğan (gibi) / Soğan yiyerek ağzını acılandırma, bal ye / Yalan söz hastalık gibidir, doğru söz şifa (gibi) / Bu söz daha önce söylenmiş bir örnektir.”

[*Divān-ı Hikmet*’ten (Kökşetav)]

“*Sır ma ‘nādın tüymegen yalğan şüret kılğanlar / Zulmet içre kalıban hayāl birle uçarlar*” (DH, 47b 10-48a 1). “Sırrın anlamını bilmeyen, yalan gösterenler / Karanlık içerisinde kalarak hayal ile uçarlar.”

[*Ḳutaḍḡu Bilig*’den]

“*Tilingde çıkarma bu yalğan sözüğ / Bu yalğan sözüin er uçuzlar özüğ*” (KB, 1326). “Dilinden yalan söz çıkarma; yalan sözle insan itibar kaybeder.”

“*Çavıksa kim erse bu yalğan tilin / Savı bardı yalñguķ ara sen bilin*” (KB, 1671). “Dili (sürekli) yalan söyleyen kişi itibar kazanırsa; bil ki, insanlar arasında bu şöhretle anılır.”

2.2.8. *yanğşa-* “gevezelik etmek”

Räsänen, *janğša-* sözcüğüne “gevezelik etmek” anlamı vererek sözcüğün kökenini Moğolca *janğ-si* “havlamak, azarlamak, sövüp saymak” ile ilişkilendirir (1969, s. 186/87). Clauson, *yanğşa-* sözcüğünün anlamını “gevezelik etmek” olarak bildirir ve *yanğku*, *yanğra-* sözcüklerinde olduğu gibi *yanğşa-* sözcüğünün kökünün de ses yansımaları bir isim olabileceğini düşünür (1972, s. 953). Kaşgarlı, DLT’de *yanğşa-* fiilinin yapım eki almış biçimlerine yer verir. Buna göre *yanğşak* “geveze, saçma konuşma”, *yanğşat-* “(başını) ağrıtabilecek kadar çok konuşmak” anlamlarındadır (2023, s. 926).

Yanğşa- “gevezelik etmek” fiilinin ilk kayıtlarına Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanır. *Buddhistische Stabreimdichtungen Der Uiguren Text 12*’de *yanğşa-* fiili “gevezelik etmek” anlamında kullanılır: “[a] *yanğşayu*” (Zieme, 1985, s. 80). “a gevezelik ederek”. Karahanlı Türkçesi metinlerinde *yanğşa-* “gevezelik etmek” fiiliyle çok konuşarak gevezelik etmenin kötü sonuçlara neden olabileceği belirtilir:

[‘*Atebetü l-Ḥakāyık*’tan]

“*İki neñg birikse bir erde kalı / Bükendi ol erke mürüvvet yolu / Bir ol yanğşar erse kereksiz sözüğ / İkinç yalğan erse ol erniñ tili*” (AH, 149-152). “Bir insanda şu iki şey birikirse / O insana mürüvvet yolu kapanmıştır / (Bunlardan) biri gevezelik ederek lüzumsuz konuşmak / İkincisi ise yalan konuşmaktır.”

“*Sanıp sözlegen er sözi söz sağı / Öküş yanğşağan til unulmaz yağı / Sözüñg boşlağ ıdma yığa tut tiling / Yeter başka bir kün bu til boşlağı*” (AH, 133-136). “Düşünerek konuşan adamın sözü, sözlerin iyisidir / Çok fazla gevezelik eden dil, karşı konulmaz düşmandır / Boş söz etme, dilini sıkı tut / Boş konuşmak bir gün başına bela olur.”

[*Dīvānu Luğātī t-Türk*’ten]

“*Bulğak üküş bolsa kaçan bilgiñ yiter / Yanğşak telim sayrap anı[n] tamğak katar*” “Halk içinde kargaşa çok olursa aklın karışır ve doğruyu bulamazsın. Saçma konuşma çok olursa ağzın kurumasından dolayı damak sertleşir.” (DLT, s. 208)

[*Ḳutaḍḡu Bilig*’den]

“*Öküş sözlese yanğşadı tir bilig / Yana sözlemese ağın tir tiling*” (KB, 174). “Bilgi, çok konuşana gevezelik etti der; ama konuşmazsa da dilsiz der.”

2.2.9. yavızlık “kötülük, fenalık”

Räsänen, *jabyz*, *javuz*, *jablak* sözcüğünü *jaby* madde başında inceler. *Jaby* sözcüğüne “zayıf, açgözlü, kötü, uygunsuz, suçlu” anlamı vererek söz konusu sözcüğün Moğolca *žabqaj*, Korece *čap* “aldatıcı, alçak, aşağılık” sözcükleriyle ilgisi üzerinde durur (1969, s. 176). Clauson, *yavız* sözcüğünün *yav-* fiilinin, fiilden isim yapım eki almış biçimi olduğunu düşünür ve *yavız* sözcüğünün temelinde “kötü” anlamına sahip olduğunu ancak anlam genişlemesi sonucunda “ahlaki açıdan kötü durumda olmak” veya “elverişsiz, uğursuz” gibi anlamlarda kullanıldığını belirtir (1972, s. 881). DLT’de *yawuz* “kötü, değersiz” olarak tanımlanır (2023, s. 339).

Yawuz sözcüğü ilk kez Orhun Türkçesi metinlerinde kullanıldığı görülür. *Ongi Yazıtı*’nda *yawız* “kötü, fena” anlamlarında tanımlanır: “*yawız bat biz azıg üküşüg körtüg érte sület<d>im tér ermiş*” “Kötü (ve) zayıf (durumdayız). Azı (ve) çoğu gördün. Erkenden sefer ettim dermiş.” (Aydm, 2021, s. 7). Karahanlı Türkçesi metinlerinde *yavızlık* “kötülük, fenalık”, uzak durulması gereken davranışlardan biri olarak zikredilir:

[‘*Atebetü*’-*Hakāyık*’tan]

Yılan teg bu ajun yılan oklağı / Yokamağka yumşak içi pür ağı / Yılan yumşak erken yavuz fi’l iter / Yırak turğu yumşak tip azılmağı (AH, 213-216). “Bu dünya yılan gibidir, yılanı oklamak gerekir / (Yılana) dokunulursa yumuşaktır (ama) içi zehir doludur / Yılan yumşak olduğu hâlde kötülük yapar / (Ondan) uzak durmalı, yanına yaklaşılmamalı.”

[*Dīvānu Luğāti*’-*Türk*’ten]

“*Bardı eren konuğ körüp kutka sağar / Kaldı yawuz oyuk körüp ewni yıkar*” “Bir misafir gördüklerinde bereket ve talih sayanlar gitti, uzakta bir karaltı gördüklerinde “Aman, evimize misafir olurlar” korkusuyla çadırlarını yikan kötüler kaldı.” (DLT, s. 72)

[*Ḳutađu Bilig*’den]

“*Suğ er umduçı ol yavuz umduçı / Kişi umduçısı atı koltğuçı*” (KB, 2613). “Cimri insan tamahkâr olur, tamahkârlık ise (çok) kötüdür; tamahkâr insanların adı dilenci (olarak ünlenir).”

“*Yavuzka yüz ursa yüzi suvlanur / Kiçigke köz açsa beğüklük bulur*” (KB, 3078). “Kötüye güler yüz gösterirse, o kişinin yüzü parlar; küçüğe bakarsa, (küçük) büyüklük kazanır.”

2.2.10. yüzçilik “ikiyüzlülük”

Tarihî Türk lehçeleri içerisinde ilk kez AH’de tanımlanan *yüzçi* sözcüğünün *yüz* “yüz, surat” ve *+çI* isimden isim yapım ekiyle oluştuğu açıktır. *+çI* eki, Eski Türkçede fail ve meslek isimleri türeten işlek isimden isim yapma eklerinden biridir (Eraslan, 2012, s. 95). *Yüz* sözcüğü, sadece fiziksel tanımlama değil, aynı zamanda bir kişinin karakterini, özellikle dışarıya gösterdiği tavırları ifade etmek için de kullanılır. “İkiyüzlü” bir insan, farklı kişilere veya durumlara göre farklı yüzler gösteren, yani gerçek kişiliğini gizleyen kişilerdir. Bu anlamda, “yüz” kelimesi, kişinin iç dünyası ile dış görünüşü arasındaki çelişkiyi ifade etmek için kullanılmıştır. AH’de, *+çI* ekinden türemiş *yüzçi* sözcüğü, “ikiyüzlülük” anlamındadır. Metinde olumsuz bir kavram olarak karşımıza çıkan *yüzçi* sözcüğü, “ikiyüzlülüğü” meslek hâline getiren insanlar için kullanılmıştır.

Yalnızca AH’de tanımlanan *yüzçi* “ikiyüzlülük” sözcüğü, insanlar için kötü davranışlardan biri olarak belirtilir:

[‘*Atebetü*’-*Hakāyık*’tan]

Kim ol yüzçi erse kişi yigi ol / Kerek erse yiglik yori yüzçi bol / Kim ol yolluğ erse anıñ yolu yok / Kim ol yolsuz erse anğar kingrü yol (AH, 409-412). “Kim ikiyüzlü ise o kişi saygı görür / Saygı görmek istiyorsan git ikiyüzlü ol / Kim o yoldaysa onun yolu yok / Yolu olmayana geniş yol vardır.”

Sonuç

Türkçenin erken dönemlerinde yazılmış bir eser olmasının yanı sıra Türk kültürünü, Türklerin düşünce yapısını ve İslamiyet’i kavrama biçimlerini yansıtan, güzel ahlak dersleri veren bir nasihatname olarak kabul edilen ‘*Atebetü’l-Hakâyık*’ta toplamda yirmi iki adet Türkçe ahlak kavramı tespit edilmiştir. Bunlardan on ikisi “iyi ahlak kavramları”, on tanesi ise “kötü ahlak kavramları”dır. İyi ahlak kavramları, *akıllık* “cömertlik”, *bil-* “bilmek”, *edgülık* “iyilik”, *erdem* “erdem, fazilet”, *kodkılık* “alçak gönüllülük”, *könilik* “doğruluk”, *küdez-* “gözetmek, ihtimam göstermek”, *sakin-* “hesap etmek, sakınmak, düşünmek; korunmak, esirgemek”, *san-* “düşünmek”, *ser-* “sabretmek”, *tüzün* “yumuşak huy”, *uvut* “utanma, hayâ” ve kötü ahlak kavramları *buşur-* “hiddetlendirmek”, *isizlik* “kötülük, fenalık; akılsız, boş”, *sökünç/söküş* “sövme”, *sukluk* “açgözlülük, harislik”, *ukušsızlık* “akılsızlık, anlayışsızlık”, *uluğsın-* “büyüklük taslamak”, *yalğan* “yalan”, *yangşa-* “gevezelik etmek”, *yavızlık* “kötülük, fenalık”, *yüzçilik* “ikiyüzlülük” olarak gruplandırılmıştır.

Karahanlı Türkçesi metinlerinden hareketle X. yüzyılda Türklerin gelişmiş bir ahlak bilincine sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. *Akıllık*, *bil-*, *edgülık*, *erdem*, *kodkılık*, *könilik*, *küdez-*, *sakin-*, *san-*, *ser-*, *tüzün*, *uvut* gibi iyi ahlak kavramlarının bu dönemde de önemini koruduğu ve bu kavramların neredeyse tamamının evrensel ahlak kurallarıyla örtüştüğü görülmektedir. Türklerde kuşaktan kuşağa aktarılan bu ahlaki değerler, toplumun birliğini ve devamlılığını sağlayan yapı taşlarını oluşturmaktadır. Ayrıca, Karahanlı Türkçesi metinlerinde yer alan ahlaki değerlerin, Türk kültüründe kadim bir geleneğin parçası olduğu ve bu değerlerin günümüzde de değerini koruduğu görülmektedir.

KAYNAKLAR

- AH: Arat, R. R. (1992). *Atebetü’l-Hakâyık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2021). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Azılı, K., Akpınar, A., Patıhan, F. (2022). Eski Türkçede “Çokluk, fazlalık, aşırılık” Bildiren Miktar Niteleyicilerinin Tipolojisi. *Turkologia*, no: 4 (112).
- Berbercan, M. T. (2016). *Eski Türkçe Bayagut Oğlu Otaçı Beg Hikâyesi*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Cevizci, A. (2005). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- DH: Utebekov, S. (2021). *Divân-ı Hikmet’in Kökşetav Nüshası*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- DLT: Kaçalın M. S., Ölmez, M. (2023). *Divânu Lugâti’t-Türk (Türk Dilinin İlk Sözlüğü)*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Doerfer, G. (1965). *Türkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen (Band II)*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Elmalı, M. (2016). *Daşakarmapathâvadânamâlâ*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Elmalı, M. (2019). *Eski Uygurca Altın Dişli Fil Hikâyesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gulcalı, Z. (2023). *Eski Uygurca Matirçet Nom*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayıncılık.

- Güner, G. (2021). *Karahanlı Türkçesinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2013). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KB: Arat, R. R. (2018). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Kılıç Cengiz, A. (2021). *Sitātapatrādhāranī*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2022). *Türkiye Türkçesi Grameri – Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kormuşin, İ. V. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları (Çev: Rysbek Alimov)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lessing, F. D. (2017). *Moğolca-Türkçe Sözlük (Çev: Günay Karaağaç)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura
- Şen, S. (2018). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Tekin, Ş. (2019). *Maytrısimit*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2018). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen Der Uiguren*. Berlin: Akademie-Verlag.